

ראיון עם המשורר שלמה זמיר

מאת בלפור חקק

השירה הצרפתית והאנגלית. המעבר לכתיבה בעברית היה לגביי בעיה לשונית גרידא. ועוד דבר: העברית והערבית הן לשונות שמיות. כשליש מן השורשים בשתי השפות הוא משותף. זה כמובן מקל, על מי שלומד את השפה.

שאלה: מי שקורא את שירתך, נדמה לו, שהמציאות הישראלית נצאת מאחורי גבך. אתה כותב כאזרח העולם, שאינו חש את דופק המציאות הישראלית הסוערת...

תשובה: במידת מה, זה נכון. אך עליי לציין, שכתבתי גם כמה שירים ישראלים מובהקים. כתבתי שירים על יישוב הנגב, על מלחמת המפרץ (כ"ה בכסלו) וכיו"ב. אני מקווה, שבעתיד אוכל לתת יותר ביטוי למציאות הישראלית העכשווית או ההסטורית. התנאי שלי הוא שהשיר צריך להיות יפה כשלעצמו ולא משתמש בנושא הישראלי כאמצעי מניפולטיבי למשוך תשומת-לב. השיר חייב להיות יפה, והנושא הלאומי חייב להיות חומר גולמי. כך היה בשירים הישראליים, שכתבתי עד כה. הקפדתי על תנאי זה בעבר ואקפיד עליו גם בעתיד.

שאלה: מה מידת ההשפעה של הספרות הצרפתית על כתיבתך?

תשובה: אני תוצר של תרבויות שונות. היפרתי באופן כללי את הספרות הצרפתית, את הספרות האנגלית - אמריקאנית וגם את הערבית. וכך גם קראתי ספרות ישראלית. מכל זה נוצר משהו אישי משלי. מבקרים כתבו על הייחוד של שירתי. לדעתך, כל משורר הראוי לשם משורר צריך להיות משהו ייחודי-אישי בשירתו, מעל ומעבר להשפעות, שהוא קיבל והטמיע.

שאלה: לאחר ספרך הראשון שתקת שלושים שנה. הייתה תחושה, שאתה מסתתר, שלקית באלם עקב ההישג הגדול של שיריך הראשונים, שאתה משורר של ספר אחד...

מה עבר עליך בתקופת האלם הזאת?

תשובה: עבדתי למעלה מעשרים שנה בתהליכי יבוא, בפקידות יבוא, בשתי חברות תעשיתיות גדולות. כשעבדתי, התנתקתי מן היצירה, אבל

שלמה זמיר הוא משורר יוצא דופן. הוא זכה בהכרה ספרותית כבר עם פרסום קובץ שיריו הראשון ב-1960. ודווקא בשיא ההצלחה הוא ירד מן הבימה בספרותית ונעלם. היו שתהו לא פעם, אם הוא אכן קיים. מבקרים ספרותיים ועיתונאים ניסו לראיינו במשך שלושים שנות האלם, אך הוא פשוט הסתתר ולא נעתר להיפגש ולשוחח עם איש. כמשורר הוא תופעה יוצאת דופן: אדם מגיע לארץ בגיל 21, לומד באולפן ובגיל 33 הוא כבר זוכה בפרס שלונסקי על ספר שיריו הראשון...! בינתיים זכינו לשני ספרים נוספים בשנתיים האחרונות, ועכשיו ברור לכולם שעוד ידו נטויה. פרטים אישיים הוא אינו מנדב בקלות, והוא מתנה מלכתחילה שהפרטים הללו יופיעו בסוף הראיון. השיחה עימו מרתקת וחושפת אוטודידקט, המחפש את דרכו ואת משמעות חייו כל הזמן.

שאלה: התחלת את דרכך כמטאור ספרותי. ב-25 בינואר 1961 החליט חבר שופטים מאוד מכובד (לאה גולדברג, דוד כנעני, וישראל רוזנצוויג) להעניק לך את פרס שלונסקי בחברה אחת עם אבא קובנר ואמיר גלבוש. מה עשתה לך ההצלחה אז?

תשובה: אגיד לך בכנות, זה שימח אותי. אבל הייתה אז תקופה קשה מאוד מבחינה כלכלית במדינה. נלחמתי אז על מצבי הכלכלי. לא הייתה לי אז האפשרות להמשיך ולעסוק בשירה. ואחרי שעוזבים את הנהר, קשה לחזור ולשחות בו.

שאלה: איך כבשת את העברית ועשית אותה לשון יצירה? כשהגעת לארץ ידעת מעט מאוד עברית...

תשובה: כשעליתי, הייתי בן 21. למדתי עברית באולפן של קיבוץ עין-השופט. לאחר האולפן השתלמתי בכוחות עצמי. למדתי עברית כל הזמן. קראתי ספרי לשון, מילונים וספרות יפה. עשיתי אז משגה ולמדתי עברית מהשירה של ביאליק וטשרניחובסקי, יותר מאוחר קראתי את דבריו של הלשונאי ד"ר פרץ, שעברית אין רוכשים מן השירה ומן המליצה. המילים הנלמדות על אף יופיין לא יכולתי להשתמש בהן! אתה שואל, איך הפכתי את העברית ללשון יצירה. עליי לציין, שמבחינה פיוטית לא עמד בפניי שום קושי, כי היכרתי את

המשכתי לקרוא. אני לא מסוגל לשבת ולעבוד ביצירה הפיוטית שעה-שעתיים ליום. אולי יש כאלה שהם מסוגלים, אני לא. בעבודתי הייתי מנותק לחלוטין מן התחום הספרותי, והייתה עליי אחריות רבה. נתתי את כולי. אבל כאשר שבת לספרות, בדעתי להמשיך בזה. בעניי, המחויבות לספרות היא טוטאלית. מובן, שאין פירוש הדבר לקרוא רק ספרות יפה. על הסופר לקרוא גם בשטחים אחרים. עליו לגלות עניין בתחומים אינטלקטואליים שונים, כדי להרחיב את נקודת הראות של העולם.

שאלה: כאשר חזרת לכתוב, נדמה היה, כאילו אדם קם מתרדמתו והוא חוזר מיד לעבודה ומשתמש כמעט. באותו סגנון שאפיין את שירתו בעבר. איך התחברת מחדש אל שיריך הראשונים לאחר שלושים שנות ניתוק?

תשובה: כששבת לי שירה, חשבתי להקצות שעה-שעתיים ביום לקריאת שירה, כדי להיכנס שוב לתלם הפיוטי. הפסקתי שוב ושוב את הקריאה. בשלב מסוים הבנתי אינטואטיבית, שזה מסוכן להיות נתון להשפעות זרות, אפילו טובות, כל עוד גישתי הפיוטית לא נתגבשה. חזרתי לקרוא את ספרי הראשון, קראתי את הספר פעמים מרובות. ניתחתי אותו שוב ושוב והתחלתי לכתוב מחדש. מכאן תחושת ההמשכיות בשני קובצי השירה. עם זאת, מאז הקובץ הראשון חלה התפתחות מנטאלית רגשית, והיא באה לביטוי בקובץ השני. אבל התפיסה הפיוטית-אסתטית לא השתנתה.

שאלה: איך נקבעו שמות הקבצים?

תשובה: השמות הם סימני זיהוי בלבד של הספרים ואינם מבטאים משהו מהותי. שירתי מבטאת חיפושי דרכים, וכל קובץ אינו מקשה אחת, אלא מקשות שונות.

שאלה: נושא מאוד מרכזי בשירתך הוא חידת היקום. אתה תוהה ומחפש פשר לקיום האנושי. איך אתה רואה את הקיום האנושי?

תשובה: אחרי שחיבר שופנהואר את סיפרו "העולם כרצון וכמצג", ניגש אל הצורך. שופנהואר זכר אגדה יוונית, לפיה חד הספינקס לאדם חידה. אם ישכיל האדם לפתור אותה, ייאלץ הספינקס לעלות אל ראש צוק גבוה, להשליך את עצמו ולהתרסק. שופנהואר, שהאמין כי פתר את חידת היקום, ביקש מן הצורך להתקין טבעת, שחקוק עליה ספינקס מרוסק עצמות! בכל זאת, כשעברתי לפני שבועיים ברחוב דיינגוף, נתקלתי באותו ספינקס, כשהוא חי וקיים. הוא אחז בגרוני וחד לי חידה. למזל, עבר אז שוטר שמן מאוד; הספינקס נתבהל ונמלט על נפשו.

העולם עמוק יותר ומסתורי יותר, ממה שאנו סבורים! ניוטון חשב בסוף ימיו על הישגיו המדעיים ואמר: "הייתי משול לנער, שהתהלך על חוף הים וליקט צדפות." יש ממרה רוסית: "למד, למד כל החיים, ותמות טיפשו!" לדעתי, אין ממרה זו תבוסתנית, שכן היא מכילה פעמיים את הציווי "למד!" דרך אגב, יש בנינו אנשים, הנוסעים להונגריה, למרוקו או פולין כדי לגלות את שורשיהם או את שורשי הוריהם. אנשים אלה

שבים רק עם עלים וענפים, שכן שורשיו היחידים של האדם הם אונטולוגיים (או מטאפיסיים).

שאלה: בהרבה משיריך יש מוטיבים הומוריסטיים, ויש תחושה שהמבט הרציני שזור בחיך ולא פעם באירוניה. מה עומד מאחורי ההומור שלך?

תשובה: פילוסוף אחד הגדיר את האדם כ"חיה צוחקת", מפני שהוא החיה היחידה המסוגלת לצחוק. ההומור הוא רגש בסיסי באדם, שאינו ניתן לרדוקציה, ומכאן שהוא קיים אצל כל העמים. הוא אינו ממלא תפקיד חשוב בחיינו ובאמנויותינו כיום: א. בגלל תאוות הבריות להישגים חומריים וחברתיים מהירים, ב. בגלל המתח הבטחוני המצטבר.

ברמתו הנמוכה, ההומור הוא גלוג על הבריות. ברמתו הגבוהה, הוא מאפשר להביט אל המציאות מזווית-ראייה חדשה, לא צפויה, וכך מעשיר את עולמנו הרוחני. האקזיסטנציאליסטים דיברו על רגשות אונטולוגיים. לדידי, ההומור ברמתו הגבוהה הוא רגש אונטולוגי.

שאלה: בכמה משיריך אתה מתחפש לדמויות שונות. נדמה לקורא, שהוא מבקר בהצגת תיאטרון. מה מסתתר מאחורי המסכות שלך?

תשובה: אני משתעמם משיבה ממושכת בין ארבע חומות ה"אגו" שלי ומחזרה על המלה "אני", לכן אני גם יוצא אל הבריות בחוץ. דיברתי בשירתי בפיותיהם של דמויות שונות רבות: ישישים וילדים, מוקיונים ולהטוטנים, פילוסופים ורקדנים וכו'.

יש לשיטה זו שני יתרונות: א. היא מרחיבה את היריעה המנטלית-רגשית של השירה. ב. היא משחררת את כנפי הדמיון. למשל, כשסחתי באחד משיריי בפי שיכור, המתנדנד ברחוב, השתמשתי בתמונות פיוטיות, שמן הנמנע היה להשתמש בהן, לו דיברתי על עצמי; שכן משורר, המדבר בלשון "אני", חייב לשמור על תדמיתו החברתית בעיני הקוראים ובעיני עצמו.

מבחינה זו, שירתי היא בלתי אגוטיסטית. איני אוהב לשבת במרכז העולם ולשופטו על-פי רגשותיי ועל-פי האינטרסים שלי. איני אלא אחד מן המיליארדים של גרגרי החול שעל חוף הים. אין זו צניעות, אלא הכרה בעובדה קיומית.

שאלה: יש בשיריך הומור ויש תיאטרון, אך יש גם לא פעם כתיבה גותית. האם תפקיד השירה לעסוק בנושאים ברומו של עולם?

תשובה: אנו חיים את העיניינים העומדים ברומו של עולם (עניינים קיומיים, מוסריים ומטאפיסיים) יום-יום, שעה-שעה, והשאלה היחידה היא אם אנו רוצים להיות מודעים להם ואם לאו. אין שום סיבה מדוע שלא ייתן האמן ביטוי גם למודעות זו ביצירתו האמנותית. כאן אני מבחין היטב בין הגות אובייקטיבית לבין הגות סובייקטיבית. נניח, שנרצה לכתוב על האושר או על החירות: א. נוכל לעיין במה שהגו גדולי הפילוסופים והפסיכולוגים בתחומים אלה ולהכין מחקר מופשט בן 200 עמודים על אושרו או על חירותו של אדם. זוהי הגות אובייקטיבית,

שאינה קשורה בשירה ב. מאידך גיסא, נוכל לדבר על האושר הסובייקטיבי שלנו, על החירות הסובייקטיבית שלנו, ונשתמש בהגותנו כחומר גולמי לכתיבת שיר. חומר גולמי זה חייב להשתלב ברגש, באינטואיציה, בתמונה ואולי באלמנטים דרמטיים.

אין זה מתפקידו של המשורר לפתור את הבעיות העומדות ברומו של עולם, אך אין שום סיבה מדוע יטמין ראשו בחול ויימנע מלתת ביטוי גם למודעותו להלך במדיום המיוחד שלו.

שאלה: הן בספר השני והן בשלישי פנית לאפיק חדש: פואמות בפרוזה איזה צורך ממלא עבורך זיאנר זה, שלא הבעת בכתיבת שירה?

תשובה: הפואמה בפרוזה היא מיתר נוסף בלי-נגינה של המשורר: אין היא תחליף לשיר, ואין השיר תחליף לה. כפואמה בפרוזה שלי יש רקע לא ריאלי, ודבר זה הוא שמקנה לה את צביונה הפיוטי. (אין אני נוהג להשתמש ברקע כאילו ולקשט אותו אחר-כך בדימויים, כשם שמקשטים כלה לקראת טקס הכלולות).

בקובץ שירתי האחרון, "הסכין בין השניים", הופיע מספר רב של פואמות בפרוזה, אך אין ניתן להסיק מכך מסקנה לגבי העתיד. שירתי היא חיפושי דרכים, ובעוד שאני בטוח שלא אָאבד זהותי בשירת העתיד, לא אדע מה תהיה שירה זו.

שאלה: בספרך השלישי מופיע חלק ג' הנקרא "קורות הממשל" - זהו כיוון חדש עבורך? האם מדובר בסאטירה חברתית?

תשובה: זוהי סאטירה אנטי-פוזיטיביסטית. הפוזיטיביזם הוא מטריאליזם מוחצן, בעל נטייה מדעית, והוא הופיע בווריאציות פילוסופיות שונות. לדעתי, הוא נתקל בשני קשיים גדולים:

א. התעלמותו ממכמיהתנו למטאפיסי וב. אי-יכולתו לקבוע ערכי מוסר משללו ולהסביר, מדוע על האדם להאמין בהם. אין שום אפשרות, מבחינה פוזיטיביסטית, להסביר, למה נופל המוסר הנאצי מן המוסר ההומניסטי. אי-אפשר להסביר זאת על ידי לוגיקה, אלא רק על-ידי מטאפיסיקה. והרי הפוזיטיביזם דוחה את המטאפיסי מכול וכול.

בהשפעתו הישירה או העקיפה של הפוזיטיביזם ישנה היום נטייה מדאיגה אצל הוגי דעות אירופיים שונים לדון במוסר כתופעה פסיכולוגית גרידא, סוציולוגית גרידא או אנתרופולוגית גרידא, כלומר מושא למחקר אובייקטיבי, ללא מעורבות אישית. לדעתי, הגישה המדברת בנימה כמעט מדעית-אובייקטיבית על יחסיות המוסר, הבאה לידי ביטוי בסוגי מוסר שונים, היא שגויה. לדידי, אין סוגי המוסר משולים לצורות משולש שונות (שווה צלעות, ישר זוויית וכו'), שניתן לחקור אותן באובייקטיביות ובשלוות-נפש. הם מערכות ערכים, הקוראות לאורחות התנהגות מסויימות ועל החוקר להגיב על אותה קריאה בחיוב או בשלילה, להלכה ו/או למעשה. נניח, שמדען כתב כפר עב פרס המתעד את תולדות אושוויץ, אך נמנע מנקיטת עמדה אישית בנושא ההשמדה. הוא אפילו התפאר, שסיפורו מדעי יותר, על-שום שלא נקט בו עמדה זו. המדען שגה מאוד, מפני שהתעלם מן העובדה,

שאושוויץ מייצגת מערכת ערכים, הקוראת לאורחות התנהגות מסויימות. מאחר שלא הגיב על קריאתה של אותה מערכת, הוא סילף את מהותה של אושוויץ. טוב שידונו החוקרים במוסר מבחינה פסיכולוגית, סוציולוגית או אנתרופולוגית, אך הם חייבים לנקוט עמדה אישית ולשאת באחריות, כלומר להגיב על קריאתה של מערכת הערכים הקרויה מוסר ולא להתעלם ממנה.

שאלה: האם אתה כותב פרוזה?

תשובה: במשך 43 שנות חיי בארץ לא מסרתי פרוזה כלשהי לפרסום לעיתים רחוקות אני כותב סיפור קצר.

שאלה: האפשר לקבל סיפור בכורה לפרסום?

תשובה: ברצון.

(בגליון זה מופיע הסיפור "סיפור זעיר אנפיי")

שאלה: לא פעם מחפשים בשיריך אם ההשתייכות העצתית. לרוב מביאים את שירך "בלדת התלויים בבגדד". מה דעתך על כך? האם יש השפעה של ארץ המוצא על שירתך?

תשובה: הבה נשווה. נסתכל בשלושה משוררים, שעלו באותה תקופה ארצה: נתן אלתרמן, לאה גולדברג ואורי צבי גרינברג. האם ניתן למצוא קווי דמיון בשירתם, הן מבחינת החום והן מבחינת הצורה, הקשורים בארץ מוצאם או כהתייכותם האשכנזית? לדעתי, אי-אפשר. במקביל לכך, אין ניתן למצוא קווי דמיון בשירתם של משוררים מיוצאי עירק, שעלו כמוני בשנות ה-50. זו עובדה, ועל עובדות אין עוררין.

מדוע ארץ-המוצא אינה משפיעה כמעט על המשורר? לדידי, יש לכך שני טעמים: א. סגנונות השירה של היום הם בינלאומיים. ב. השירה היא האמנות בה"א הידיעה, שקובע בה אופיו של המשורר.

המבקרת הספרותית הגדולה, חמוטל בר-יוסף, הסבירה פעם ב"ידיעות אחרונות", שכשפרסמתי את קובץ שירתי הראשון בשנת 1960, לא הייתה שירתם של יהודי המזרח ידועה די הצורך, ועל-כן קשרו את הייחוד בשירתי במוצאי המזרחי. אבל לאחר שהכירו את שירתם של יהודי המזרח, הסתבר, שהתווית העדתית מטעה.

ברצוני להוסיף, ללא קשר עם מה שנאמר כעת, כי הדבקת תוויות היא שיטה נוחה לאלה שאינם מסוגלים להכין ולהרגיש את שְׁתֻבּוּב ביצירות הספרותיות. היא פותרת להם באופן אלגנטי את בעיית מוגבלותם האינטלקטואלית.

שאלה: אילו פרטים אישיים אתה מוכן לספר על עצמך?

תשובה: נולדתי בבגדד שבעירק ב-1929. למדתי בבית-ספר "אליאנס" תשע כיתות ושם רכשתי את ידיעותיי באנגלית ובצרפתית. לאחר מכן

זגות
סילף
חינה
מדה
רכת

סיימתי תיכון אל-אעדאדיה. עליתי ארצה ב-1950 ולמדתי עברית האולפן של קיבוץ עין-השופט. זו הייתה התעודה הראשונה שקיבלתי בארץ, והשניה הייתה תעודת חבר באגודת בסופרים העבריים. ב-1960 הופיע ספרי הראשון "הקוץ מבעד לענף" ב-1961 הוענק לספרי פרס שלונסקי, והוא הופיע במהדורה מחודשת ב-1990. עבדתי למעלה מעשרים שנה בפקידות יבוא. כתבתי שני קובצי שירה נוספים: "יכדורים וקוביות" (1991) ו"הסכין בין השיניים" (1993) בדעתי להמשיך ולכתוב בעתיד.

סום

"הקול מבעד לענף" לשלמה זמיר

(מהדורה ראשונה 1960, הוצאת "ספרית פועלים", מהדורה מחודשת 1990)

לרוב
ים יש

קופה
ניתן
צורה,
זפשר.
יוצאי

גליון "אפיריון" מס' 24-25, סתיו-חורף 1992/93, הכיל מאמר על קובץ השירה "הקול מבעד לענף". ברצוננו להוסיף להלן ציטטות, הדנות בקובץ זה:

ד שני
ז היא

בעיתון "תל-אביב" מיום 21.3.91, עמוד 84, התייחס אמיר בן-דוד אל הופעת המהדורה הראשונה בשנת 1960 וציטט לאחר-מכן את דבריו החדשים של נתן זך:

פעם
בשנת
על-כן
זו את

"עם קבוץ שירים הרעשון הגיע (זמיר) אל אברהם שלונסקי, שהיה אז האיש האיש הכל יכול של "ספרית הפועלים". שלונסקי קרא את השירים והחליט מיד, שלפניו כישרון גדול. הוא הודיע על כוונתו לערוך ולפרסם את הקובץ, בלי שזמיר יצטרך להמתין בתור האורך של הכותבים שהמתינו לפרסום יצירותיהם.

ז היא
צירות
לותם:

נתן זך מתפעל מכך עד היום: "שלונסקי, וזה ייאמר לתפארתו, למרות יחסי הידוע אליו, ידע להעריך במפגש ראשון את איכות שיריו של זמיר, למרות שהם היו רחוקים מרחק אין סופי משיריו של שלונסקי עצמו. זה, במידה מסוימת, זכר לעולם אחר, שבו העריכו עורכים ספרותיים לא רק את מי שבחר להמשיך בדרכם שלהם. זמיר היה משורר ייחודי לגמרי. בשירה שלו היתה מזיגה של סוריאליזם עם אלמנטים מזרחיים ויסודות צרפתיים. בשבילי זו לא היתה חכמה לראות את היופי

יאנס'
ור מכן

הקסום בשיריו, כי הכרתי ואהבתי את השירה הצרפתית. חשובה הרבה יותר הייתה העובדה שלונסקי ידע להעריך את גדולתם. זמיר הוא התופעה יוצאת דופן. הוא לא עירקי, כמו שזה נראה מתעודת הלידה. הוא לא צרפתי, כפי שזה נראה ממקורות ההשראה. הוא משורר שהצליח להעמיד ספר שיעמוד לדורותיו."

חמוטל בר-יוסף כתבה על "קול מבעד לענף" בעיתון "ידיעות אחרונות" מיום 21.6.91:

"זמיר הפך לעובדה שאי-אפשר להתעלם ממנה בספרות הישראלית בזכות קובץ שירים אחד – הישג יוצא דופן, שהולך ונעשה בלתי-אפשרי... הקריאה ביצירת ספרות לאור הביוגרפיה של המשורר יכולה לעזור לפעמים, אך היא יכולה גם לגרום לטעויות לא פחות מכתובת ביוגרפיה של משורר על-פי יצירתו. יתר על כן, קריאה כזו עלולה להמעיט את ערכה של היצירה הספרותית, אשר במיטבה מאפשרת לראות את החוויה האישית מפרספקטיבות הפורצות מעבר למגבלות ההתנסות הבין ביוגרפית האתנית ואפילו המינית של המשורר. אני סבורה, איפוא, שהתווית המזרחית, שהודבקה לשירתו של זמיר מתוך כוונת טובות, עשתה לה עוול. הייחוס המוטעה של תמוניות ותימטיקה 'מזרחית' איפשר התעלמות מהפרספקטיבה הרחבה. הפילוסופית והתיאולוגית, שממנה מוצגת המציאות האישית בשירי זמיר. התדמית המזרחית-צרפתית מיקמה אותו מראש במשבצת שמנקודת המבט של המבקרים נותני הטון הייתה לא שלנו ועל כן שולית."

פרופ' לב חקק מאוניברסיטת קליפורניה לוס אנג'לס, כתב על שירי "קול מבעד לענף" בכתב – העת "מהות" (ח-ט, 1991-92, ע, 722)

"אין בהם השפעות של השירה העברית ולא רמזי מקורות."

מנחם בן כתב בעיתון "כל העיר" מתאריך 11.1.91 עמ' 77: "קסמו של זמיר עדיין פועל בעוצמה גם כאן, במהדורה המחודשת."

15 שירים תורגמו מן הקובץ הנ"ל עד סוף יולי 1993: 8 לאנגלית, 3 לצרפתית ו-4 לערבית.

תיקון טעות

במאמר שפורסם בגליון "אפיריון" מס', 24-25, הופיע ציטוט ללא אסמכתה (בעמוד 76, טור א') הפותח במלים: "על-פי טענת המשורר, "ציטוט זה אין לו שחר.

מערכת "אפיריון"